

İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:39 (Ekim 2008)

ORTADOĞU SİYASETİ VE TOPLUMLARINI ANLAMA YOLLARI

Koray ÇALIŞKAN*

Özet

Bu makale, Ortadoğu siyaseti ve toplumlarını anlarken kullandığımız kategorilerin analizini yapmayı ve Türkiye'den bölgeyi anlamaya dair çalışmalarda atılabilecek kuramsal adımları ve bunların sonuçlarını tartışmayı amaçlamaktadır. Öncelikle Ortadoğu kavram ve gerçekliğinin ortaya çıkışını tartışmakta, daha sonra bu çalışma alanının sosyal bilimlerde gelişimiyle, Ortadoğu'nun emperyal bir müdehale alanına dönüşmesinin ilişkisini irdelemektedir. Bu tartışmayı müteakip daha isabetli sosyal bilimsel yaklaşımların Şarkiyatçılık sonrası gelişimini özetlemektedir. Şarkiyatçılık perspektifi dışında Ortadoğu'ya yaklaşımların bir değerlendirmesini yapan makale, Ortadoğu toplum ve siyasetine dair isabetli bir tahlil için gerekli asgari kuramsal ve ampirik çerçevenin tasviri ile sonlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Siyaset, Teoriler, Yaklaşımlar, Toplum

Perspectives to Approach Politics and Societies in the Middle East

Abstract

Analyzing the perspectives researchers deploy in approaching Middle Eastern societies and politics, this article aims at evaluating the theoretical approaches used to understand the region. Following a discussion of the emergence of the Middle East as a concept and reality, the study analyzes the relationship between the development of the concept in social sciences and the transformation of the Middle East into an imperial object of intervention. Summarizing the main perspectives of approaching the Middle East in post-Orientalist times, the article concludes by mapping the theoretical perspectives and historical attendance that a valid approach should incorporate in understanding the Middle East without aiming to dominate it.

Keywords: Middle East, Politics, Teories, Perspectives, Society

---

* Yrd.Doç.Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

1. Giriş

Ortadoğu'yu anlamak zordur.¹ Çünkü Ortadoğu'yu anlamaya çalışmanın tarihi katıksız bir bilimsel meraktan ziyade, bölgenin siyasi ve sosyal topografisini siyasi müdahalelere uyumlu bir formda yeniden kurmanın tarihidir. Bu tarihin bıraktığı tortulardan muaf bir yaklaşım kurmak, kuramsal bir ön hazırlık gerektirir. Bu hazırlık yapılmadan atılan adımlar naif veya apolitik güdülenmelerle şekillenmiş olsa bile, Şarkiyatçılığın belirlediği bir fikri platformda yükselir.²

“Ortadoğu” ismi dahi bu siyasi merakın bir tezahürüdür. Bu nedenle Ortadoğu'yu anlamak, bölge içerisindeki her hangi siyasi bir dinamiği yorumlamak, hatta fiziksel özelliklerini araştırmaya çalışmak türlü siyasi yatırımlara hizmet edebilmektedir. Şarkiyatçı söylemler eklemlendikleri Kültürcü ya da Gelişmeci kuramlar vasıtasıyla Ortadoğu hakikatini kurar ve bu kurguyu sosyal bilimsel bir *erke dönergeci* gibi çalıştırır.

Ortadoğu'da değişmez bir öz ve tarihsel evrim sürecinde geri bir yer atfeden bu sorunlu yaklaşımlara göre Ortadoğu benzer özelliklere sahip insanların yaşadığı, karşılaştıkları sorunlara benzer tepkiler verdiği, fiziksel ve kültürel bir devamlılığı olan bir coğrafyadır. Kültürel merkezini İslamiyet'in belirlediği, coğrafi olarak çöllerin baskın olduğu, demokrasinin bir türlü yeşeremediği, cihat ve küreselleşme arasına sıkışmış, irrasyonel tutkuların akli çıkarların önüne geçtiği, bolca çay, kahve ve nargile içilen bir yerdir.

Türkiye açısından bakıldığında bu sorunlu yaklaşımlar yeni bir tarza bürünür. Zira Batı'nın tahayyülüne imkân veren bu sorunlu Doğu anlayışı, Batılılaşmayı bir gelişme rotası olarak belirlemiş birçok halkın hissi ve fikri dünyasını ortadan kesmiştir.

Türkiyeliler bu halkların en ilginç üyesi olageldi. Öncelikle Ortadoğu ismi ortaya çıkmadan önce bugün Ortadoğu dediğimiz coğrafyayı işgal ve idare eden Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan toprak ve kurumlar üzerine kurulmuş bir ülke olması nedeniyle Ortadoğu ile organik bir bağı var. Sömürgeci ülkelerin kuracakları bütün erken modern kurumlar Osmanlı'dan arta kalan mirasın belirlediği tarihsel hatlar ve siyasi-sosyal koalisyonlarca şekillenmiştir. Örneğin ABD işgali altındaki Irak'ın Sünni-Şii ayrımını ve Kürtlerin oynadığı merkezi rolü Osmanlı tarihini hesaba katmadan anlayamayız.

¹ Bu makaleyi yazmama neden olan Erhan Keleşoğlu'na ve makaleyi okuyup düzelten Sabri Ateş ve Erhan Keleşoğlu'na teşekkür ederim.

² Ortadoğu tarihini genel bir giriş için başlangıç düzeyindeki en önemli iki çalışma için bkz. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 vols. (Chicago: University of Chicago Press, 1974), Albert Habib Hourani, *A History of the Arab Peoples* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1991). Ortadoğu çalışmalarının tarihi ve Ortadoğu tarihini paralel olarak inceleyen çalışmalar için bkz. Zachary Lockman, *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*, (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2004), Timothy Mitchell, "The Middle East in the Past and Future of Social Science," in *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*, ed. David Szanton (Berkeley: University of California Press, 2004).

İkinci olarak Türkiye'nin Ortadoğu halkları arasında en radikal Batılılaşma projesine sahip olması nedeniyle özgün bir konumu vardır. Bir tarafta Batılılar gibi olmak, onlar kadar müreffeh, demokrat, gelişmiş olmak ister. Ancak Batı'nın refahını büyük ölçüde mümkün kılan sömürgeci tarihe sahip değildir. Yine aynı nedenle seçkinlerin orta sınıflarla paylaşabilecekleri büyük bir sermaye birikimi de yoktur. Batı'nın aksine yoksuldur, Ortadoğu'nun aksine sorunlu da olsa işleyen bir demokrasisi vardır. Daha sonra ayrıntılarıyla inceleyebileceğimiz gibi ne Batı tarzı bir gelişme seyri göstermiş, ne de Ortadoğu'ya has kolonyal devletten muzdarip olmuştur. Türkiye Batı'nın doğusunda Ortadoğu'nun batısındadır. Yani hem Avrupalı hem Ortadoğuludur. Bu nedenle Türkiyeli araştırmacı ve yorumcuların Ortadoğu'ya yaklaşırken kullandıkları kuramsal araçları daha dikkatle tahlil etmeleri gerekmekte ve bu araçların siyasi muhteviyatına dair bir farkındalık geliştirmeleri gerekmektedir. Bu makale böyle bir kuramsal mesaiye hizmet etmeyi amaçlamaktadır.

Makale iki ana bölüme ayrılmakta ve Ortadoğu'ya yaklaşımları Şarkiyatçı ve Şarkiyatçılık-sonrası kuramlar olarak iki grupta incelemektedir. Şarkiyatçı kuramlar birçok komşu söylem alanıyla ilişki halindedir. Bu alanları *Kültürcülük*, *Gelişmecilik* ve *Eksiklik Kuramları* olarak tanımlayan makale, daha sonra bu alanlarda sıklıkla kullanılan söylemsel cihazları incelemektedir. *Fiziki Gerçekçilik*, *Negatifler Retoriği* ve *Referans Çoklaştırması* diye adlandırdığım üç ana söylemsel teknoloji kullanan Şarkiyatçı yaklaşımlar bu farklı retorik teknolojileri çeşitli permütasyonlarla bir araya getirebilmektedir.

Makalenin ikinci bölümü ilk bölümüm eleştirel yaklaşımına binaen kurulmuş görece deskriptif bir tartışmaya dayanmaktadır. Ortadoğu siyaseti ve toplumlarını anlamak, karşılaştıkları sorunları anlamak için başlıca üç konuya dikkat etmemiz gerekmektedir: Osmanlı mirası, sömürgecilik dönemi, Ortadoğu'da modern devlet.

Şarkiyatçılık sonrası Ortadoğu çalışmalarına dayanan bu bölüm, Ortadoğu siyaseti ve toplumlarını anlamak için gerekli kuramsal ve tarihsel ön adımların tanımlanmasına yönelik bir giriş çalışması olarak yorumlanabilir.

2. Ortadoğu Neresi?

Dünyaya *kardeşlik*, *eşitlik* ve *özgürlük* müjdeleyen Fransız Devrimi yalnızca dokuz sene sonra Mısırlıların hayatına bir kâbus gibi çöktü. Napolyon'a göre İngiltere'nin yumuşak karnı Britanya'nın sömürgelerine giden yolu tutan Doğu Akdeniz coğrafyasıydı. Fransız donanması 1798'de Mısır'ı işgal etti.

Bu emperyalist müdahaleyi benzerlerinden ayıran askerin yanında bilim adamlarının da işgale doğrudan katılmasıydı. Yaklaşık 200 bilim adamı (savant), Mısır'ı baştan sona dolaşarak dünyanın ilk kapsamlı bölge çalışmasını, *Description D'Egypte*'i yazdılar. Demografiden coğrafyaya, zoolojiden botaniğe, siyasetten tarihe, dinden arkeolojiye bir çok açıdan didik didik araştırılan ve envanteri çıkarılan Mısır, 20 büyük ciltlik, bu çalışma ile belirlenmiş bir nesnellikle görünür kılındı. Ülke artık hükme uyumlu hale getirilmiş, iyice "anlaşılmış" bir objektif nesnellığe kavuşturulmuştu.

Mısır'ı Mısırlılar elbette tanıyordu, ancak onların tasviri kendi suretlerine içkin ve Fransa tarafından kullanılmaya hizmet etmiyordu. Mısır'ın yeni tasviri ve hatta nizam-ı cedid'i önceki suretlerini düzensizlik ve kakofoni olarak kodlayarak, kendisini asli bir tezahür olarak sunuyordu.

Fransız işgali kısa sürdü. Britanya bir süre sonra Mısır'daki Fransa egemenliğini sonlandırdı ve doğu kolonilerine gidişin yolunu tekrar açtı. Böylece Osmanlı'dan iyice kopan ve Britanya yörüngesine giren Mısır, Türkiye'den göçmüş ve Türkçe konuşan bir zümrenin idaresine kaldı. Siyaseten İstanbullu, iktisaden sömürgeci, sosyal olarak Arap olan Mısır, 1881'e kadar bu döngünün içinde evrildi. Bu duruma karşı çıkan Arap seçkinler orduda yükselbilmiş ender Mısırlılardan biri olan Ahmed Urabi önderliğinde bir ayaklanma başlattılar ve İskenderiye'yi kısa bir süre kontrol altına aldılar.³ Dünyanın ilk pamuk vadeli işlemler piyasasının kurulduğu bu kent küresel kapitalizm için çok önemli bir yere sahipti. Bunun yanı sıra Hindistan'ın ham maddelerini Manchester'ın fabrikalarına taşıyıp mamul mal olarak Hintlilere satan İngiliz sömürgeciliği için 1869'da açılan Süveyş kanalı hayati bir önem taşımaktaydı. Mısır Mısırlılara bırakılmayacak kadar önemliydi sömürgeciler için. İngiltere bütünü bir güçle saldırdığı Mısır'ı 1882'de tam anlamıyla himayesine aldı.⁴ Mısır kraliyetin bir eyaletiymişçesine başına da Lord Cromer adlı valiyi atadı.

Cromer, sömürgeci valilerin en deneyimlilerindendi. Hindistan'da sömürgeciliğin rahlesinden geçmiş, bizzat sömürgeci idarenin bilimini yapmaya başlamıştı.⁵ 1907'ye kadar idare ettiği Mısır'a dair yazdıklarıyla günümüz Oryantalist yazarlarınca hala bir *uzman* olarak kabul edilen vali, yazdığı kitaplarda ampirik olarak kendi gözlemlerini ve Napolyon'un asker-bilim adamlarının ürettiği Mısır Tasviri'ni kullanmıştı.⁶ Böylece Ortadoğu'ya dair bilgi, askeri-siyasi bir güdülenmeyle birikmeye başladı.

Cromer'e göre Britanya kendi kendine gelişmeyi beceremeyecek olan Doğu'ya yardım etmek zorunda kalmıştı. Dünyanın doğusunu ehlileştirip medenileştirmek beyaz adamın boynunun borcu, makûs talihiydi. Sömürgeci güdülerden ziyade "Beyaz adamın makûs kaderine" razı olan Cromer'in görevi, kendi başına düzenli bir idare kuramayan Mısırlıları nizama sokmak, yeni düzenin nimetlerini sunmaktır. Mısır gelişmemişti çünkü İslamiyet kültürel olarak geri bir uygarlık formu kurmuş, kadınları ikinci sınıf vatandaşlar olarak kodlamış⁷, bilimsel gelişmenin önünü tıkamış, sınaî gelişme yerine

³ Mısır'ın sömürgeleştirilmesinin tarihi ve Urabi Hareketi için bkz. Alexander Schölch, *Egypt for the Egyptians!: The Socio-Political Crisis in Egypt, 1878-1882, St. Antony's Middle East Monographs ; No. 14* (London: Ithaca Press, 1981).

⁴ Owen, Roger (1993) "Egypt and Europe: from French Expedition to British Occupation" in Hourani et. al. (1993) *The Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley.

⁵ Cromer'in sömürgeci siyaset deneyimlerini anlattığı çok önemli bir makale için bkz. Evelyn Baring Cromer, "The Government of Subject Races," *Edinburgh Review* 207 (1908).

⁶ Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt* (New York: The Macmillan Company, 1908).

⁷ Mısırlıların kadınları ikinci sınıf insan olarak gördükleri için eleştiren Cromer 1907'de Mısır valiliğinden emekli olup Britanya'ya geri dönmüş ve kadınlara oy hakkı verilmesini engellemek için kurulmuş bir cemiyetin onursal genel başkanlığına seçilmiştir.

küçük atölye üretimini özendirmiş, düzensizliği düzene tercih etmişti. Bunun sonucunda kendi kendisini idare etmekten aciz Mısırlılar başkalarının yardımına muhtaç olmuşlar; Türkler ve Britanyalılar sayesinde ayakta kalmışlardı.⁸

Cromer'in Mısırlılara dair olumlu bir tek gözlemi vardı: çok iyi taklitçi olmaları. Böylece eğer Cromer Mısırlı olmayanların idaresinde bir idare nizamı tesis edebilirse ve bu düzen, yani nizam-ı cedit, Mısır'daki varlığını sürdürebilirse Mısırlılar kendilerini Cromer'in söylediği tarza idare edebilecek duruma gelebilirlerdi.

İrkçı, gelişme ideolojisine dayanan, kültürel kodların tasvir edilen nesnenin özü olduğunu düşünen ve tasvirci bir gerçekçilikle bezenen Şarkiyatçı yaklaşımlar Cromer tarzı yöneticilerin himayesinde gelişti. Ancak Ortadoğu bir objektif nesne olarak kabul edilmiyordu. Mısır, Suriye, Sudan, Lübnan vs. gibi yerlere dair birbirine benzer formda bilgi birikimleri sağlanmış ancak bu birbirinden farklı ve uzak coğrafyaları ortak bir eksende bir araya getiren bir yaklaşım ortaya çıkmamıştı. Bu zamanlarda güney İtalya, Kuzey Yunanistan, Orta İspanya, Doğu Polonya, Mısır, Suriye vs. gibi yerler benzer özelliklerle anılabilen bir durumdaydı. Ayrı dünyaların coğrafyaları olmaya ancak Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte başladılar.

İngiliz ordularının Doğu sömürgelerine lojistik destek vermek için Londra ve Doğu'nun ortasında bir merkeze ihtiyacı vardı. Orta Doğu terimi bu ihtiyaçtan ortaya çıktı. Bölge Doğu (Bombay) ve Batı (Londra) arasında Orta bir yerde yer alıyordu ve Uzaktaki doğu kolonilerinden daha yakındaydı. Böylece Britanya'nın Hindistan Bakanlığı ile Hindistan'daki sömürge yetkilileri arasındaki yazışmalarında bölge ilk kez Ortadoğu ya da Yakındoğu adlarıyla anılmaya başlandı. Ancak 1900lerde hatlar sıklıkla karışıyor, hudutlar belirsizliğini koruyordu. Dünya Savaşı bittiğinde ise Yunanistan ve Güney İtalya Yakındoğu'da kabul edilirken, Yakındoğu'nun doğusu ile Afganistan arasındaki bölge'ye Ortadoğu denmeye başlamıştı.

İkinci Dünya savaşı ertesi Ortadoğu kavramının coğrafi içeriği tam anlamıyla belirlenirken, Ortadoğu günümüze kadar süren bir savaş ve tahakküm rejimine savruldu. Britanya İkinci Dünya Savaşı sırasında en önemli cephaneliğini Mısır'a kurmuş ve buraya "Britanya Ortadoğu Lojistik Merkezi" adını vermişti. Resmi yazışmalarda binlerce kere kullanılan ve özünde askeri ve kolonyal bir harç bulunan bu sözcük, savaş sonrası "normal" bir kavrama dönüştü. Ortadoğu'nun sözlük anlamı istikrara kavuşurken Ortadoğu halkları istikrardan oldu.

Şimdi Ortadoğu dediğimiz coğrafyanın herhangi bir kültürel, sosyal, coğrafi, iktisadi, ya da siyasi bir ortak özelliği olmamasına rağmen ortak bir adla anılmasının asıl nedeni budur. O zaman Ortadoğu aslen yanlış, isabetsiz, nesnel gerçekliği olmayan bir kategori midir?

Modern bilimlerle iktidar ilişkileri arasındaki organik ilişki nedeniyle Ortadoğu kavramının isabetsiz bir gösteren olduğunu söylemek de yanlış olur. Çünkü iktidar ilişkileri içerisinde bir gerçeklik evrilmiştir. Dahası, kurumsal olarak göstergesel gücü tamir edilmektedir. Ortadoğu Haber Ajansı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ortadoğu Havayolları varsa, bu makale gibi Ortadoğu kavramını başlığında kullanan binlerce

---

⁸ Cromer, *Modern Egypt*.

makale yazıldıysa, artık Ortadoğu kavramının doğru ya da yanlış olduğunu tartışmak doğru olmaz.

Kaldı ki her ne kadar isabetsiz bir Şarkiyatçı söylem içinde evrilmiş olsa da kavramın kendisine içkin bir sorun yoktur. Sorun olan kullanım, üretim ve dolaşım alanlarındaki iktidar mantığıdır. Bu mantık değiştirildiğinde kavramın siyasi göstergesi de değişebilmektedir. Örneğin Ortadoğu Çalışmaları Birliği (MESA) başlangıçta Şarkiyatçı bir söylemin hamisiyken, günümüzde Şarkiyatçılık eleştirilerin merkezi olmuş ve özellikle ABD'deki birçok muhafazakâr ve Siyonist Şarkiyatçı kurum tarafından eleştirilmiştir.

3. Şarkiyatçılık, Retorik Taktikleri ve Eleştirisi

Şarkiyatçı kuramlar Marksizm gibi eleştirel yaklaşımların içine yerleşebilmekte ve Kültürcülük, Gelişmecilik ve Eksiklik Kuramları diye özetlenebilecek söylem alanlarıyla beraber işlemektedir. Bu söylem alanları dört ana retorik taktik kullanmaktadır: Negatifler Retoriği, Fiziki Gerçekçilik, Geri-Dönüşüm Referanslaması, Referans Şişirme. Bu temel yaklaşımların ve retorik taktiklerin sorunlarına geçmeden önce kısaca özetlenmelerinde yarar var.

Şarkiyatçı bilgi formları Fransız Devrimi ile birlikte üreilmeye başlanmışlar ve özellikle Hegel'in açık ya da gizli etkisiyle uygarlıklar farkı, yükselişi ve çöküşü varsayımı üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu yaklaşıma göre uluslararası ilişkilerin makro formu medeniyetler karşılaşmasına dayanır. Batı medeniyeti, kendi özgülüğünü ancak Batı'ya has özgüllükten "sapan", hatta yer yer "sapkın", "başarılı olamamış", "geri kalmış", "değişmeyen" bir diğer medeniyet sayesinde kurar. Şarkiyatçılık bu karşılaştırmalı bağlamı üreten bir perspektif imar eder.⁹

Bazı eleştirilere rağmen, uzun dönem doğruya dair üretilen bilginin egemen formu olarak kalmış olan Şarkiyatçı perspektif Edward Said'in çalışmaları sayesinde görünür kılınmış ve Şarkiyatçılığın yarattığı siyasi, fikri ve kültürel tahribat onun açtığı yoldan incelenmeye başlanmıştır.¹⁰ Said'e göre Şarkiyatçılık Doğu ve Batı arasında kategorik bir ontolojik fark olduğunu iddia eden ve bu farkı fikri çalışmaların ana eksenini

⁹ Bu tip çalışmaların örnekleri için bkz. H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1947), Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996), Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (Glencoe, Free Press, 1958), Bernard Lewis, *What Went Wrong?: Western Impact and Middle Eastern Response* (Oxford: Oxford University Press, 2002), Daniel Pipes, *In the Path of God: Islam and Political Power* (New York: Basic Books, 1983), Ernest Renan and William G. Hutchison, *The Poetry of the Celtic Races, and Other Studies* (London,: W. Scott, 1896).

¹⁰ Edward W. Said, *Orientalism*, (New York: Vintage Books, 1979). Said'in çalışmalarına kısa bir başlangıç için bkz. Edward W. Said, Moustafa Bayoumi, and Andrew Rubin, *The Edward Said Reader* (New York: Vintage Books, 2000). Mesele hakkında Türkiye'de çıkmış ender çalışmalardan biri için bkz. Fuat Keyman, Mahmut Mutman, and Meyda Yeğenoğlu, eds., *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

yapan bir perspektiftir. Bu perspektif, bir düşünce stili olarak Doğu'ya tahakküm kurmayı, yeniden yapılandırmayı ve Doğular üzerinde otorite inşa etmeyi amaçlar.

Said'in çalışmasındaki özgünlük modern iktidar strateji ve teknolojileriyle Sömürgecilik arasındaki ilişkiyi gösterebilmesinde yatmaktadır. Said'in Şarkiyatçılık eleştirisini yanlış anlayan birçok yorumcu Said'in gerçeklikten ziyade onun temsiliyle ilgilendiğini bu nedenle aslı iktidar ilişkilerini yorumlamak yerine onun tezahürlerine kafa yordüğünü belirtmiştir.¹¹ Marksizm içinden gelişen bu ilginç yaklaşım, Ortadoğu toplumlarını yanlış anlarken mutlaka Şarkiyatçı olunması gerekmediğinin iyi bir örneğidir.¹²

Said'in yaklaşımındaki azamet iktidar ilişkileri denilen alanın çalışılmasında kullanılan teknolojilerin de bu iktidar alanına içkin olmasında gizlidir. Fikren Foucault'yu izleyen Said'e göre Şarkiyatçılık bir yaklaşım olarak naif ve isabetsiz bir hatalı önermeler manzumesi, ya da emperyalizmi meşru kılan bir Batı masalı değildir. Tahakküm ilişkilerinin dışında yer alan ve onu betimleyen bir perspektif hiç değildir. Bu ilişkilere içkin, onları kuran, etle tırnak gibi bir arada ve bu ilişkilerin içinde izlenmesi gereken bir iktidar alanıdır. Yani Şarkiyatçılık, hegemonya kurmaya yarayan bir fikir değil, hegemonyanın kendisinin bir yapı taşıdır.¹³

Şarkiyatçılık eleştirisini yanlış anlamaya eğilimi yaklaşımların sıklıkla içine düştüğü hatalardan diğeri Doğu ve Batı kavramlarını kullanan herkesin Şarkiyatçı söylemden muzdarip olması varsayımdır. Zira Batı ve Doğu kavramlarını kullanmamak mümkün olmadığı için Şarkiyatçılık eleştirisinin bilimsel estetik açısından şık ancak sosyal bilimsel olarak işlevsiz bir yaklaşım olduğunu savunurlar.

Peki Doğu – Batı farkının üretimi ve kullanılması sayesinde işleyen bir söylem olan Şarkiyatçılık, Doğu, Batı veya Ortadoğu kavramlarını kullandığımızda kendiliğinden yeniden üremekte midir? Eğer böyle olsaydı, Said'in şarkiyatçılığı tanımlamasında yapısal bir sorun olurdu: Zira Said Şarkiyatçılığı kısaca Doğu'ya tahakküm kurmayı amaçlayan bir düşünce stili olarak tanımlamış ve Doğu kavramını sorunsallaştırmadan bu önermede kullanmıştı. Yani Doğu'nun söylemsel gerçekliğini kabul etmiş, ancak siyasi proje olarak tahakkümü reddetmişti. Analizin içerisindeki siyasi tercihi görünür kıldıktan sonra, nesnellik iddiası içerisinde konuşan Şarkiyatçıların tasvir ettiği gerçekliğin nesnellüğünün kurucularından olduğunu göstermişti. Yani o gerçeklik artık vardı ve bu varlık üzerinden tahlil yapmak gerekmektedir. Ortadoğu yanlış bir gösterge değil özgül bir siyaseti olan bilimsel bir

¹¹ Sadik Jalal Al-Azm, "Orientalism and Orientalism in Reverse," *Khamsin* 8 (1981).

¹² Marksizmin Ortadoğu'yu anlamak için en güçlü kuram olduğunu savunan bir başka çalışma için bkz. Simon Bromley, *Rethinking Middle East Politics*, (Austin: University of Texas Press, 1994).

¹³ Foucault ve Said sonrası sosyal bilimlerde alan araştırmaları ve sömürgecilik bağlamında yazılmış en önemli kitap "Colonising Egypt"tir. Timothy Mitchell, *Colonising Egypt, Cambridge Middle East Library* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi* (İstanbul: İletişim, 2001). Sömürgeleştirmeyi yalnızca müktedirin amacı ekseninde değil, ezilenin tepkisi bağlamında da inceleyen bir çalışma için bkz. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt*, (Cambridge ; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1997).

varlıktı. Şarkiyatçılığın başarısı bunu nesnel bir gerçeklik olarak kabul ettirebilmesinde, Şarkiyatçılık eleştirisinin başarısı da bu kurgusal gerçekliğin siyasi muhteviyatını gösterip inandırıcılığını zedelemesinden yatmaktaydı.

Şarkiyatçı yaklaşımların etkisi isabet gücünden değil, eklemledikleri siyasi projelerden, yeniden üretildikleri kurumlardan ve ihtiyaç duyuldukları bağlamlardan beslenmektedir. İncelikli bir analizin medya tarafından kullanılmasının zorlukları da bu etkilere eklendiğinden, Şarkiyatçılık sıklık ve kolaylıkla yeniden üretilebilmektedir. Özellikle üç önemli söylem alanı sayesinde Şarkiyatçılık daha hızlı dolaşıma girmekte akademik ya da popüler alıcılara daha kolay ulaşmaktadır: Kültürcülük, Gelişmecilik ve Eksiklik Kuramları.

Kültürcülük

Kültürcü yaklaşımlar coğrafi, sosyal ya da medeniyetsel farkları uygarlıklara içkin ve değişmez olduğu varsayılan kültürel bir özle tarif ederler. Bu yaklaşıma göre medeniyetler farkının birçok tarihsel, siyasi, sosyal ve hatta coğrafi nedeni olabilir. Ancak bu nedenler merkezi ve asli bir belirleyici neden sayesinde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin Ortadoğu’da demokrasinin gelişmemesinin nedenlerini araştıran bir bilim insanı kültürcü yaklaşımların etkisinde demokratik zaafın Ortadoğu’ya has bir kültürel sorundan kaynaklandığını düşünebilmektedir. Mesela: Ortadoğuluların aşiret ilişkilerinin evrilmesiyle oluşan bir siyasi kültür içinde yaşadıklarını ve bu kültürün demokratikleşmeyi engellediğini önermektedir.

Kültürcü yaklaşımlar durağan ilişkileri belirleyici bir özle tarif edebildiklerinden bir ölçüde kabul edilen bir açıklama zemini yaratırlar. Ancak sosyal ilişkilerin dinamik karakteri, onların durağan zeminlerde incelenmesini engeller. Bu nedenle, açıklamanın isabetliliğinin en önemli testi olan değişimi açıklama yetisi kültürcü kuramlarda yoktur.

Buna ek olarak kültürcü kuramlar özcü vasıfları nedeniyle açıklama nesnelarini oluşturan bileşenleri düzleştirip, tarihsizleştirerek birbirine benzetirler. Yeknesak bir bütün olarak ele aldıkları ve genelde Kur’an ve hadis’e başvurarak açıklama ihtiyacı hissettikleri İslam kültüründen bahsetmek için iç farklılıkları, çekişmeleri, tersine işleyen süreçleri, sınıfsal, etnik ve toplumsal cinsiyet farklarını, “kültürler” arası hegemonya formlarını dışlayarak kültürel bir öz tahayyül ederler. Bu basitlik, kültürcülüğün kamusal alanda ve medyada kolaylıkla kullanılmasına olanak verir.

Eksiklik Kuramları

Eksiklik kuramları kültürcü yaklaşımların negatifi gibi işler. Farkı iki ayrı grubun ya da coğrafyanın sahip olduğu değişik kültürel kodlar üzerinden anlamak yerine, bir tarafın eksikliği üzerinden açıklar. Örneğin iktisadi ilişkilerin farklı kurumsal biçimlenmeler içinde evrilmesinin nedenini bir coğrafyada eksik olan güven ilişkileri üzerinden anlatmak bir eksiklik kuramı önermektir. Eksiklik kuramları merkezi bir kerteriz noktası

belirlemeye muhtaç bir yaklaşımdır ve genellikle bu noktayı Avrupa olarak belirler. Avrupa-merkezci yaklaşımların tamamı bu tip eksiklik kuramları içerisinde şekillenirler.

Eksiklik kuramlarının en zayıf yanı, açıklanacak meseleleri açıklama alanının dışındaki başka bir meselenin bileşenleri düşünülerek irdelemesidir. Yani Libya'daki insan hakları ihlallerinin sıklığını, İtalya'daki insan hakları ihlallerinin seyrekliği düşünerek açıklar. Libya'nın Libya gibi olmasının nedeni, İtalya'nın sahip olduğu önemli özelliklerden bir kaçının Libya'da eksik olmasıdır. Bu kuramların en zayıf yanı, bu eksikliği ya da fazlalığı ortaya çıkaran koşullara dair naif bir suskunluktur. Kuramsal olarak bu suskunluk eksiklik kuramları için gereklidir. Zira eksikliği ya da farkı ortaya çıkaran koşullar tartışmaya başlandığında, eksiklik kuramı çöker. Zira farkın nedeni sıradan bir değişkenin ilgili coğrafyada varlığı ya da yokluğunda değil, o coğrafyadaki iktidar ilişkilerinin ve diğer coğrafyalarla kurdukları rabitaların mahiyetinde aranır. Eksiklik kuramları kuramsal ve tarihsel bir zorunlu eksik açıklama üzerine kuruludur.

Gelişmecilik Kuramları

Gelişmecilik kuramları kültürcü yaklaşımları ve eksiklik kuramlarını karşılaştırmalı bir yelpazeye yerleştirmekte ve isabetsiz de olsa bir açıklama hissiyatı yaratan Şarkiyatçı yaklaşımları tamamlamaktadır. Kültürcülük ve eksiklik kuramları *farkı* anlamaya çalışmakta, gelişmecilik ise farklılığı *karşılaştırmalı* bir şekilde tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Bu tip yaklaşımlar, mukayeseli bir perspektifi mümkün kılan ortak özellik olarak “gelişme” kavramı kullanırlar. Ülkeler “gelişmiş”, “az gelişmiş” ve “gelişmekte olan” diye üçe ayrılmakta, hepsi benzer ve evrimci tarihsel bir istikamete dizilmekte ve “gelişmeyi” bu istikametle ortak rotası olarak belirlemektedir. Örneğin Fransa ile Cezayir arasında her ne kadar kültürel öz olarak bir fark olsa da, gelişmecilik perspektifinden baktığımız ve karşılaştırmalı düşünmeye imkân veren bir ortak istikametten söz etmek mümkün olabilmektedir. Fransa gelişmiş, Cezayir ise az gelişmiş bir ülkedir.

Gelişmecilik kuramları ideolojik bir bütün olarak, gelişememe koşullarını betimsel bir farka indirger ve sıklıkla kültürcü kuramlara ya da eksiklik kuramlarına atıfta bulunur. Fransa ve Cezayir arasındaki ilişkinin ana tasvir zembereğini sömürgecilik üzerinden değil, gelişme üzerinden kurduğundan, karşılaştırmalı iktidar ilişkilerinin asli unsurunu görünmez kılar. Bu nokta aslen sömürgeci tahayyülün sömürge sonrası dünyaya uyarlanmış biçimidir. Farkı açıklamaktan ziyade farkı üretir, derinleştirir, sabitler.

Üç Retorik Taktik

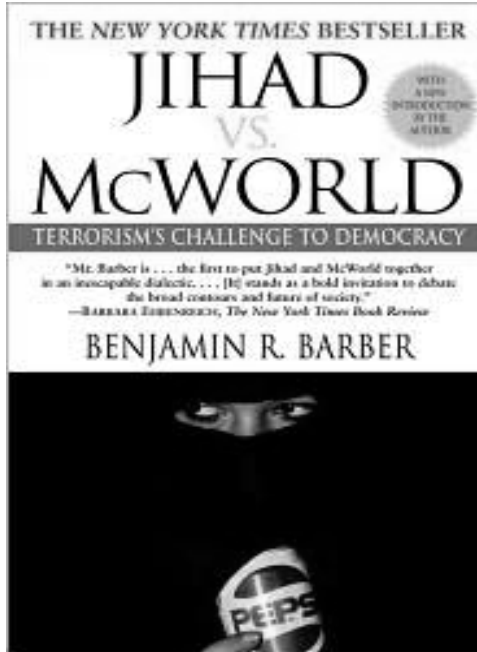
Bu söylemsel alanların ve Şarkiyatçılıkla girdikleri ilişkinin birçok zaafı, eksikliği ve kendisiyle çelişen yanı vardır. “Gelişmekte olan Ortadoğu ülkelerinin atılığını deşışebilme kültürünün eksikliğiyle” açıklayan Thomas Friedman gibi gazetecilerden tutun aynı sonuca akademik bir turla ulaşan Bernard Lewis gibi tarihçilere kadar Şarkiyatçıların tümü, Kültürcülük, Gelişmecilik ve Eksiklik Kuramları diye

adlandırdığım söylemsel alanların altını üç temel retorik taktiği sıklıkla kullanarak doldurur. Yani Şarkiyatçılık bir ana bina, Kültürcülük, Gelişmecilik ve Eksiklik Kuramları binanın katları ve Negatifler Retoriği, Fiziki Gerçekçilik ve Referans Çoklaştırması diye belirlediğim retorik taktikler ise katlar arası geçişi sağlayan kuramsal asansörler olarak işler.

Negatifler Retoriği aynı tasvir ya da analiz içerisinde birbirine zıt öğelerin kullanılmasıyla dinamik bir gerçeklik etkisi yaratılmasını amaçlar. Bu öğeler zamansal, teknolojik, görsel ya da kültürel olabilir. Benjamin Barber'ın Küreselleşme ve Jihad arasında sıkışmış bir dünya olarak tasvir ettiği ve ABD'de yıllarca en çok satan kitaplar arasında kalan kitabı "Jihad vs. MacWorld" Negatifler Retoriği'nin birçok ögesini barındırmaktadır.

Kapağın kendisi kavramsal ve görsel negatiflerin bir dansı gibidir. Başlık bir arada durması nerdeyse imkânsız iki kavramı bir arada tutarak, iki mknatısın eş kutuplarını birbirine yaklaştırmaya benzeyen bir itki yaratır. Metnin kuramsal ve tarihsel alt yapısının her sayfada çökmesine rağmen bütün metni ayakta tutan bu tip bir Negatifler Retoriğidir. Kavramsal negatiflerin hemen altına yerleştirilmiş Pepsi içen kara çarşaflı kadın imgesi ise görsel bir negatifler retoriği kurar. Okuyucu ve medyanın ilgisini iç gıcıklayıcı bir adımla çeken bu iki negatif, aslen atıl metne beslenebileceği bir dinamik sağlar.

Resim 1. Jihad vs. MacWorld

Negatifler retoriğinin bir diğeri formu zamansal karşıtlıklar üzerinden kurulur. Ortadoğu'yu ziyarete gitmiş bir analistin onu gezdiren Batı eğitilmiş konuşunu şimdiki zamana, trenden ya da taksiden dışarı baktığında gördüğü köylüleri İsa'nın zamanına yerleştirebilmesi bu tip bir zamansal negatifler retoriği kurmasına yarar. Ortadoğu bu tip bir büyümlü gerçekliktir. Zıtları bir arada tutar ve anlaşılabilirlik etkisi üzerinden gayet konforlu ve rahatça "anlaşılabilir" bir coğrafyaya dönüşür.

Fiziki gerçekçilik üzerine inşa edilen detaylı tasvirler bu zıtlıklar evrenine dair daha kalıcı bir yakınlık hissi kurar. Örneğin, iki kent arasındaki bir yolda bulunan adı çok da lazım olmayan bir köyün detaylı tasviri, ya da Ortadoğu'ya dair temelsiz bir tespitten hemen önce sunulan bir fiziki özellikler özeti, Irak'tan bahsederken Bağdat ve Samarra arasındaki bütün kasabaların adlarını bir çırpıda saymak, fiziki gerçekçi bir retorik araçla, gerçeklik etkisi ortaya çıkarır ve anlatıcıya Ortadoğu hakkında konuşur ya da yazarken kolay sorgulanmaz bir otorite verir. Örneğin Mısır'dan bahsederken ülkenin Nil tarafından insanlığa sunulmuş bir armağan olduğunu söylemek ve Nil Nehri'nin %95'i çöl olan bir ülkenin tek yaşam kaynağı olduğunu belirtmek, üzerine konuşulan alanın bu tip bir fiziksel gerçekçilik üzerinden irdelenmesini sağlar.¹⁴

Şarkiyatçı söylemlerin isabet gücünü artıran bir diğeri retorik taktik Referans Çoklaştırmasına dayanır. Günümüzde yazılan bir metnin, son yirmi yıl içinde yazılmış benzer perspektiflere yaslanan metinlere sıklıkla referans vermesi ve onların da geriye giderek Cromer ve Description d'Egypt'e kendilerini bağlamaları, aslen aynı sonuca yüzlerce kere yeniden varan bir perspektifin göndermelerini çoklaştırıp geridönüştürerek bir otorite kurmasına dayanır. Otorite kabul edilen, ya da içinde varlık buldukları güç ilişkilerinden kaynaklı olarak otoriteleştirilen metinler ve bu metinlerin yarattıkları kalıplara başvurmak onları tekrar edenlere de bir uzman ve bilgi üreten bir otorite havasını vermekte ve bu silsile böylece sürüp gitmektedir.

Gerek Şarkiyatçılık gerekse beraber işlediği söylemsel diğeri formlar, sirküler akıl yürütme ve kuramsal zayıflıklarını bu üç ana retorik taktikle giderme yolunu seçerler. Ortadoğu siyaseti ve toplumlarını anlarken bu söylemsel alanların içinde hareket etmek kuramsal bir zaafı sosyal bilimsel bir açıklama alanına aşılama sonucudur.

4. Ortadoğu'ya nasıl bakmalı?

Şarkiyatçı mirasın boğucu etkisinden bağımsız şekilde Ortadoğu toplumları ve siyasetini anlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye bıraktığı siyasi, iktisadi ve toplumsal mirasa dair şarkiyatçılıktan azade bir bakış açısı, bir farkındalık geliştirmek şarttır. 16. yüzyıl başında itibaren bugün Ortadoğu dediğimiz coğrafyaya yayılan Osmanlılar, yirminci yüzyıl başına kadar Ortadoğu'nun büyük bir bölümünün resmi ve asli yöneticisi olmuşlardır.

¹⁴ Örnekler için bkz. Alan Richards and John Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, 2nd ed. (Boulder: Westview Press, 1996).

Osmanlı Mirası

Osmanlılar işgal ettikleri topraklarındaki halkı gelişmiş bir iktidar ilişkileri ağı kurarak idareleri altında tutuyorlardı. Doğrudan fiziksel güç kullanma ve cezalandırma sıklıkla başvurdukları yöntemlerdi. Ancak bu yöntemler kısa vadeli emperyal yatırımlara hizmet edebilecek güçteydi. Uzun vadeli bir hüküm ancak tahakküm edilen halkların rızası kazanılarak mümkündü. Bu nedenle Osmanlılar olağanüstü geniş bir toplumlar ve kültürler coğrafyasını ellerinde tutabilmek için görece özerk siyasi alanlar yaratmak zorundaydı.

Bu özerkliğin ideolojik ya da kültürel bir içeriği yoktu. Dönemsel olarak, bazen Alevi ya da Şiiilerin İran'la yakınlaşmasını önlemek için Alevi ve Şiiiler, Irak'ta ise azınlıktaki Sünniler desteklenebilmekteydi. Merkezden uzak yerlerde bazen bir aile seçilip idare onlarla ortak kuruluyor, bazen klan ya da aşiretler yetkilendirilip güçlendiriliyordu.

Bu doğrudan veya dolaylı tahakküm ilişkileri 19. Yüzyıl ortalarına kadar devam etti ve bir süre sonra yerini modern iktidar teknolojilerini sınınamaya ve sömürgecilik deneylerine bıraktı.¹⁵ Nizam'ı Cedid'in yani *yeni düzenin* erken modern mimarisini kurmak Osmanlı bürokrasisinin ana siyasi hedefi oldu. Bu miras üzerine şekillenen Lübnan'dan Irak'a, Mısır'dan Trakya'ya, batılılaşma ve modernleşme hareketleri, ileride kurulacak Ortadoğu ulus devletlerinin temelini attı ve 19. yüzyıldan itibaren bölgede kalıcılaşan Batılıların sömürgeci idarelerinin sosyal ve kurumsal kısıtlarını yarattı.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu erken kapitalist gelişmenin ve devlet-özel sektör girişimin ilginç bir koalisyonundan oluşan sömürgeci siyaseti gerekli kılan sosyal sınıflara ve iktisadi şebekelere sahip değildi. İktisaden Batı'ya mahkûm olan bir coğrafyanın siyasi hükümdarı olduklarından Osmanlılar yapılması gereken reformların mahiyetini bildikleri halde, Mithat Paşa gibi Batılıların dahi örnek aldığı bürokratların varlığına rağmen, dağılmayı engelleyemediler.

Osmanlı İmparatorluğu reform süreçleri ve son dönem savaşları büyük mali yükleri de beraberinde getirmişti. Mali olarak sınır ötesi bir borç rejiminde yaşamaya başlayan Osmanlılar ilk borçlarını 19. Yüzyıl ortasında almışlar ve borcu borçtan daha karlı bir yatırımda değerlendiremedikleri için, ilk finansal krizleriyle aynı yüzyılın son çeyreğinde karşı karşıya gelmişlerdi. Borç idaresinin Batılıların eline geçmesiyle sonuçlanan bu krizlerin ertesinde finansal kontrolü ellerinden kaçırmışlar ve kısa bir süre sonra da ülke dağılmıştır. Çöküşün ardından, Anadolu coğrafyasında cumhuriyeti kuran bürokratik elit, daha mütevazı bir coğrafyada iktisaden bağımsız bir ulus devlet kurmayı amaçladı ve Ortadoğu'nun tek (zor da olsa işleyen) demokrasisi ortaya çıkmaya başladı. Osmanlı ortadoğusunun diğer kısımları uzun dönem bölgenin yeni hükümlerleriyle

¹⁵ Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003), Michael Gilson, *Lords of the Lebanese Marches: Violence and Narrative in an Arab Society* (Berkeley: University of California Press, 1996).

uğraşmak zorunda kalacak ve bu dönemin mirası onların sosyo-politik kimyasını belirleyecektir.

Sömürgecilik

Osmanlı'dan kalan sosyal ve siyasi miras, özellikle Britanya ve Fransa için önemli bir fırsat ve kısıt şebekesi ortaya çıkarmıştı. Emperyal tahakküm altında mağduriyet ve ödül mekanizmaları iyice belirginleşmiş bir coğrafyanın başka bir imparatorluğun etkisine girmesi daha kolaydı. Zira tahakküm altındaki halklar kolaylıkla Batılılar tarafından işgal edildiler.

Anadolu'nun kısmen işgal edilmesine rağmen Batılıların elinde kalmaması, birçok nedenin yanı sıra Türkiye coğrafyasının sömürgeleştirilmemiş olmasındandı. Ancak Ortadoğu'nun büyük bir kısmının daha önce Osmanlı tarafından idare edilmesi, beraberinde sömürgeci iktidar ilişkilerinin kurulmasını kolaylaştıran da bir etki yapıyordu. Yerel iktidar alanlarındaki görece otonom siyasi ve askeri güçler, kendileriyle koalisyon kurmayan sömürgecilere direnebiliyordu. Osmanlı Ortadoğu'da en güçsüz zamanında bile bir siyasi iktidar devamlılığı tesis etmiş, bu nedenle batılılar diğer sömürgelerde olduğu gibi doğrudan idare kurmada başarılı olamamışlar ve yerel iktidar odaklarıyla koalisyonlar kurmayı seçmek zorunda kalmışlardı.

Ancak kapitalist sömürgeci tahakküm ilişkileri bu tip bir "çoksesli", adem-i merkezi dağılımı tolere edemezdi. Zaten sömürgeci iktidar, tertipleştirmesi oranında piyasa ilişkilerini kurar, sosyal gerçeklik denilen müdahale alanını tahayyül edip işletir. Batı sömürgeciliği bu iki kolaylaştırıcı ve zorlaştırıcı etkiyle sömürge devletini tesis ederek ve idaresini olabildiğince yerel bürokrasiye bırakarak ilişki kurdu. Yani sömürgeci düzenin kurulması Osmanlı'dan kalan mirasın iki şekilde değerlendirilmesi ile mümkün oldu. Öncelikle doğrudan sömürge idaresini engelleyebilecek bürokratlar ve dolayısıyla hareketlendirebilecekleri sosyal sınıflarla devletin idaresi paylaşıldı. Böylece dolaylı sömürge rejimi kendini ikame edecek sosyal ve kurumsal altyapıya kavuştu ve bunu ikinci dünya savaşına kadar sürdürdü.

İngiltere ve Fransa'nın hegemonik kolonyal güç olduğu bu dönem sırasında Ortadoğu'da bugün dahi rahatlıkla gözlemlediğimiz modern iktidar teknolojileri üretildi, geliştirildi ve hatta birinci dünyaya taşındı. Doğrudan yönetilen koloniler Ortadoğu'da azınlıktaydı. En büyük koloni Fransa'nın yönetimindeki Cezayir'di. Arkasından İtalya'nın idaresindeki Libya ve Britanya idaresindeki Aden geliyordu. Ortadoğu'nun geri kalanı manda, protektorat, kondominyum ve garantörlük formları altında yönetiliyordu. Bu idare formları işgal edilen coğrafyaya has iktidar ilişkileri ve örgütlülük yapısına paralel olarak geliştirilmişti. Ancak siyasi idare formu ne olursa olsun tüm sömürgeci idarelere has ortak özellikler mevcuttu.

Ortadoğu'da hala yaşayan neredeyse tüm kurumlar ve idare prensipleri var oldukları ülkenin (yerli ya da yabancı) kolonyal idarecileri tarafından ve kolonyal devlete eklenilerek yaratılmıştır. Ordu, hukuk sistemi, sivil ve askeri bürokrasi, polis, haber alma teşkilatları, okullar vs. sömürgecilerin Osmanlı İmparatorluğundan

devraldığı yekpare bir coğrafyayı parçalayıp, onu çeşitli idari formlarına bölerek yaratmış olduğu bu yeni ülkelere bıraktığı bir mirastır.

Örneğin emperyal çıkarların ve güç dengelerinin gözetiminde çizilen ülke sınırları, yüzyıllar boyunca sürmüş ticaret ilişkilerini sekteye uğratmış, halklar ve sınıflar arasındaki iktidar ilişkilerini ve rıza idaresi sistemlerini hırpalamış, yeni dengeler dayatmış ve böylelikle yüzyıllar içerisinde satüre olmuş pozitif ve negatif ilişkiler kısa bir süre içerisinde darmadağın olmuştur.¹⁶ Şiddet çok daha kolaylıkla kullanılan bir iktidar teknolojisine dönüşmüş, yıllar içerisinde sınıanmış ve görece başarılı bir şekilde işleyen adalet dağıtım mekanizmaları hasar görmüş ve yerine daha gayri-adil mekanizmalar geçmiştir.

Daha da önemlisi görece özerk Osmanlı vilayetleri, tamamen tabi kolonyal alanlara dönüşmüş ve sömürge devletleri tarafından idare edilir olmuşlardır. Böylesine sert bir idari devrime direniş de sert olmuş, bu nedenle sömürge devleti kaynaklarının çoğunu hükmettiği halkını kontrol etmeye ayırmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda idare başlı başına en büyük bütçe bileşeni olmuş, başka ülkelerde altyapı harcamaları için kullanılan paylar Ortadoğu'da yalnızca idare ve kontrol giderlerine harcanmaya başlamıştır. Kolonyal devlet bütçesinin ortalama %60'ı idari harcamalara giderken, altyapı yatırımlarına ancak %20 civarında bir ödenek yaratılabilmektedir.¹⁷ Bunun sonucunda polis, istihbarat ve ordu, diğer alanlara göre çok daha gelişmiş kurumlar olarak ortaya çıkmış, bağımsızlık sonrası dönemde de yeni Ortadoğu ulus devletlerini idare eden ve demokratikleşmelerini engelleyen en önemli unsurlar haline gelmiştir.

İktisadi sömürüyü mümkün kılan siyasi yapı sömürge devleti olmuş, böylelikle sömürülen coğrafyanın yalnızca sömürge döneminde gelişmesi engellenmekle kalmamış, sömürge sonrası dönemde de içinden kurtulması çok zor bir siyasi-iktisadi kurumsallık yaratılmıştır. Ortadoğu toplumlarının ve siyasetinin bugününü anlamak için hesaba katılması gereken en önemli dinamiklerden birinin sömürgecilik dönemi olmasının nedeni budur.

Her ne kadar sömürgecilik klasik anlamıyla Ortadoğu'da neredeyse ortadan kalkmış olsa da emperyalist siyaset özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak işgali nedeniyle bölgede yeni bir safhaya girmiştir. Özellikle yumuşak iktidar denilen ve dolaylı güç kullanımına dayanan emperyal müdahalelerin yerini doğrudan harbe bırakmasıyla Ortadoğu siyasetini şekillendiren dinamikle sömürgecilik sonrası bir geç emperyal rejim ortaya çıkmıştır. Bu rejimin sönümlenme olasılığından ziyade yayılma ihtimali güçlü bir eğilim olarak gözlenmektedir. Avrupa Birliği'nin karşı-hegemonik bir kutup olarak ABD'ye karşı çıkmaması da yeni emperyal bir dinamiğin kalıcılılaşmasına hizmet etmektedir. Bu nedenle Ortadoğu toplumlarını anlamak için yalnızca ortadan

¹⁶ Örnek olarak Halep'in hinterlandı olan bölgenin Türkiye tarafında kalan kısmında yeni bir ekonomik bölgenin şekillenmesi ve Antep'in yeni bir ekonomik merkez olarak yükselmesi verilebilir. Bu nokta için Sabri Ateş'e teşekkür ederim.

¹⁷ Roger Owen, *State, Power, and Politics in the Making of the Modern Middle East* (New York: Routledge, 1992).

kalkmış sömürgeci dönemin güncel mirasını değil, sömürgeciliğin geç modern, yeni emperyal dinamiklerini de gözönünde bulundurmak gerekmektedir.

Ortadoğu'da Modern Devlet

İkinci Dünya savaşını izleyen yıllarda doğrudan ya da dolaylı olarak neredeyse bütün sömürgecilik formları ortadan kalkmış, Filistin'e sonradan yerleşen Batılı Yahudiler dışında hiçbir Batılı unsur Ortadoğu'da tutunamamıştır. Kolonyal dönem ortadan kalktığı halde, kolonyal devlet ulus devlete evrilerek varlığını sürdürmekle kalmamış etki alanını da genişletmiştir.

Sömürgeci dönemin sonunu getiren öncüler, taban hareketine dayanan devrimcilerden ziyade, devletin "tavanından" gelen bürokratik elit olmuştur. Suriye, Irak, Mısır, Lübnan, Ürdün, Cezayir, Libya vs gibi örneklerin tamamında karşı-kolonyal mücadeleler kolonyal devletin içinde yükselmeyi başarmış ve ona eklenmiş bürokrat, yerel elit ve onların sınıfsal müttefikleri tarafından örgütlenmiştir. Bağımsızlık sonrası Ortadoğu devletinin kurucu unsuru da bu koalisyon olmuştur.

Bağımsızlık sonrası devlet kendine has yerel bağımlılık formları yaratmış ve hâlihazırdaki bağımlılık formlarını da kendi menfaatleri doğrultusunda tamir etmiştir. Sömürgecilik sonrası dönemin iktisaden çöküntü içinde bulunan koşullarında devlet gelişme için tek olası lokomotif olarak görülmüş, İkinci Dünya Savaşı sonrası Keynesgil konsensüsün varlığıyla daha da serpilmiştir.¹⁸

Bu süreçte devletin gücü bürokratik mekanizmasının ve nemalandırdığı toplumsal sınıfların genişlemesiyle doğru orantılı olarak artmıştır. Ortadoğulu her dört kişiden birinin yaşadığı Mısır bu durumun en isabetli örneğini sunar. Bağımsızlığı takip eden ilk on yıl içerisinde devlet memurlarının sayısı %300 artmıştır. Şu an bile Ortadoğu'da devletlerin bütçesi, Ortadoğu gayri safi milli hâsılasının yarısına tekabül etmektedir. Devletin her yerde ve her zaman var olduğu bir siyasi coğrafyaya sahip Ortadoğu için, demokratikleşmeye dair atılan ilk adım öncelikle sömürgeci zamanlarda ortaya çıkmış ve kendi halkını kontrol altında tutma konusunda uzmanlaşmış bir devletin güvenlik ve istihbarat ağına takılmaktadır.

Dahası demokratikleşme saikiyle ortaya çıkması beklenen toplumsal sınıf ve statü gruplarının büyük bir bölümü bilakis devlet tarafından örgütlenmiş korporatist yapıların içerisinde şekillenmiş, toplumsal talepler devletgil bir siyasi gramerle telaffuz edilmeye başlamıştır. Sivil toplumun devlete karşı gelişimi olarak görülen bir çok hareket, özellikle Ortadoğu coğrafyasında devletli reflekslerin memur olmayan

¹⁸ Arab Devleti için bkz. Nazih N. M. Ayubi, *Over-Stating the Arab State : Politics and Society in the Middle East* (London ; New York: I.B. Tauris, 1995), Nazih N. M. Ayubi, *The State and Public Policies in Egypt since Sadat, Political Studies of the Middle East Series ; No. 29* (Reading, Berks, UK: Ithaca Press, 1991). Türkiye'de devlet için bkz. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (London: Verso, 1987), Roy P. Mottahedeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran*, (New York: Pantheon Books, 1986). Genel olarak devlet ve siyaset ilişkisi için bkz. Sami Zubaida, *Islam, the People and the State: Essays on Political Ideas and Movements in the Middle East* (New York: Routledge, 1989).

toplumsal sınıf ve statü grupları tarafından sahiplenmesinin hikâyesidir. Bu nedenle otoriterlik, totaliterlik ve korporatizm üçgeninde şekillenen sömürgecilik-sonrası devlet mimarisine dair bir farkındalık geliştirmeden Ortadoğu siyasetini ve toplumlarını anlamak mümkün değildir.

Ortadoğu'da çoğunlukla güvenlik devleti olarak örgütlenen ve böyle ayakta kalabilen devletlerin en önemli ideolojik bileşeni milliyetçiliktir. Zira yerel siyasi tartışmaların kamusal alandaki tezahürleri baskı altında olduğundan, kontrollü olarak kullanılan milliyetçilik devletlerin sıklıkla başvurdukları bir ideolojik araç olarak iş görmektedir. Arap ülkelerinde ve son zamanlarda İran'da neredeyse hergün Filistin sorunu milliyetçi elitlerce gazetelerin manşetlerine taşınmaktadır. Filistin meselesinin haline kadar gerekli bir milli seferberlik hissi yaratılarak iç siyasi sorunlar rafa kaldırılmaktadır. İşin ilginç yanı Filistin/İsrail dışındaki Arap Dünyası'nda yaşayan Filistinliler itilip kakılmakta, güya İsrail'in varlığını meşrulaştırmamak için vatandaş yapılmamakta ve mülteci olarak sığındığı yerlerde yer yer ırkçılığa varan ötelemelere maruz bırakılmaktadır.

Milliyetçiliğin bu kadar kolaylık ve sıklıkla kullanılabilmesinin en önemli nedeni, sömürgeciliğe karşı sınıfsal bir ittifak kurmak için bürokratik elitin söylemsel bir tutkal kullanma ihtiyacıdır. Bune ek olarak ulusların kendi kaderini tayin hakkı gibi doğrudan milliyetçi bir perspektifle “bağımsızlık” mücadelesi veren halklar, daha sonra kendi elitlerinin efendilerinden kalan devlet mekanizmasının idaresi marifetiyle yeni tür post-kolonyal bağımlılıklar geliştirmeleridir. Milliyetçiliğin Ortadoğu ulus devletiyle girdiği ilişkinin bir diğer önemli sonucu budur.

Son dönemde Siyasi İslam anti-hegemonik bir hareket olarak Ortadoğu devletinin idaresine talip olmuştur. İnsan hakları ve özgürlükleri perspektifinin dışında konumlanan bir hareket olan Siyasi İslam milliyetçilikle açık ittifaka girmiştir. Dahası kendisini baskı altından tutan en önemli araç olan post-Kolonyal devleti eleştirmekten imtina etmektedir. Göreli olarak serbest ve adil seçimlerin Türkiye dışında hiçbir yerde uygulanmadığı Ortadoğu'da (İsrail-Filistin siyaseti teokratik bir apartheid devletine dayanmaktadır ve demokrasinin en asgari tarifıyla dahi tasvir edilemez) demokratik kaidelerin uygulanmasının en bariz sonucu Siyasi İslam'ın iktidara gelecek oluşudur. Siyasi İslam'ın sömürge sonrası devlet mekanizması ve milliyetçilikle girdiği ilişkinin şekilleri de Ortadoğu toplumlarını ve siyasetini anlamak için dikkate alınması gereken bir değişkendir.¹⁹

5. Sonuç

Ortadoğu siyasetini ve toplumlarını anlamak için kullanılan perspektiflere dair bir farkındalık geliştirmek için yazılan bu makale Ortadoğu'ya yaklaşımları iki ana başlıkta inceledi. İlk bölümü oluşturan Şarkiyatçı yaklaşımların esas sorunu anlamaya çalıştıkları eşyayla kurdukları siyasi ilişkide yatmaktaydı. Zira şarkiyatçı yaklaşımlar Şark

¹⁹ Siyasi İslam'a dair önemli bir seçki için bkz. Joel Beinin and Joe Stork, *Political Islam : Essays from Middle East Report* (Berkeley: University of California Press, 1997).

nesneliğini söylemsel cihazlarla kuran, onu gerçekleştiren süreçlere katılan, ve bunu Doğu-Batı ayrışmasını tahayyül ederek başaran ve dolayısıyla *gerçekten* farklı dünyalar kurulmasına hizmet eden yaklaşımlar olarak irdelendi.

Üç önemli söylem alanı sayesinde Şarkiyatçılık yeniden üretilmekte ve kolaylıkla kullanılabilen: Kültürcülük, Gelişmecilik ve Eksiklik Kuramları. Kültürcü yaklaşımlar coğrafi, sosyal ya da medeniyetsel farkları uygarlıklara içkin kültürel bir öze tarif etmeye meyletmekte, böylece tarih dışı bir öze tarihsel değişimi anlamaya çalışmaktadır. Eksiklik kuramları kültürcü yaklaşımların yaptığını tersten yapar. Farkı iki ayrı coğrafyanın sahip olduğu değişik kültürel kodlar üzerinden anlamak yerine, bir tarafın eksikliği üzerinden açıklar. Gelişmecilik kuramları kültürcü yaklaşımları ve eksiklik kuramlarını karşılaştırmalı bir yelpazeye yerleştirmekte ve isabetsiz de olsa bir açıklama hissiyatı yaratan Şarkiyatçı yaklaşımları tamamlamaktadır. Kültürcülük ve eksiklik kuramları *farkı* anlamaya çalışmakta, gelişmecilik ise farklılığı *karşılaştırmalı* bir şekilde tasvir etmeyi amaçlamaktadır.

Şarkiyatçılık ve üzerinde yükseldiği bu üç söylemsel alan birçok retorik taktik kullanmaktadır. Negatifler Retoriği aynı tasvir ya da analiz içerisinde birbirine zıt öğelerin kullanılmasıyla dinamik bir gerçeklik etkisi yaratılmasını amaçlar. Fiziki gerçekçilik, yer yer gereksiz detaylarla bezenmiş bir betimleme serisinin metnin özellikle başlarında kullanılmasına dayanır. Şarkiyatçı söylemlerin gücünü artıran bir diğer retorik taktik Referans Çoklaştırmasına dayanır. Güncel bir metnin, daha önce yazılmış benzer perspektiflere yaslanan metinlere sıklıkla referans vermesi ve onların da geriye giderek Cromer ve Description d’Egypt’e kendilerini bağlaması gibi göndermelerini çoklaştırıp geri-dönüştürerek bir otorite kurmasına dayanır. Bu retorik taktikler bir anlama hissiyatı yaratsa da isabetli bir açıklama zemini kurmaktan uzak durmaktadır.

Bu farklı Şarkiyatçı kuramlara, içiçe geçtikleri söylemsel alanlara ve kullandıkları retorik taktiklere sapanmadan Ortadoğu siyaseti ve toplumlarını anlamak mümkündür. Her ne kadar bu amacı güden bir sosyal bilimsel mesai sayısız değişkeni hesaba katmak zorunda olsa da bazı önemli tarihsel ve siyasi olguları, Ortadoğu’da sağlıklı bir yaklaşım kurmayı hedefleyen herkes dikkate almak zorundadır. Bu asgari çerçeveyi bize üç ana tematik alan tanımlar.

1) Osmanlı mirası modern sömürgeci dönem öncesi toplumsal ve siyasi yapıların şekilleniş tarzını ve Batı sömürgeciliğine bıraktığı tarihsel kısıt ve fırsatları anlamıza yardımcı olur. 2) Sömürgeci dönem güncel Ortadoğu’yu bugüne taşıyan değişim rotasının ana belirleyicisi olduğundan mutlaka çalışılmalıdır. 3) Çağdaş Ortadoğu devleti, milliyetçi ideolojisi ve Siyasi İslam’ın karşı-hegemonik yükselişi tüm Ortadoğu coğrafyasının siyasi ve toplumsal karakterini etkilemiş dinamiklerdir. Bu nedenle Ortadoğu bu üç ana tematik alana dair bir asgari farkındalık yaratılmadan anlaşılabilir.

KAYNAKLAR

- Al-Azm, Sadik Jalal. "Orientalism and Orientalism in Reverse." *Khamsin* 8 (1981): 5-26.
- Ayubi, Nazih N. M. *Over-Stating the Arab State : Politics and Society in the Middle East*. London ; New York: I.B. Tauris, 1995.
- ———. *The State and Public Policies in Egypt since Sadat, Political Studies of the Middle East Series ; No. 29*. Reading, Berks, UK: Ithaca Press, 1991.
- Beinun, Joel, and Joe Stork. *Political Islam : Essays from Middle East Report*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- Bromley, Simon. *Rethinking Middle East Politics*. 1st University of Texas Press ed. Austin: University of Texas Press, 1994.
- Cromer, Evelyn Baring. "The Government of Subject Races." *Edinburgh Review* 207 (1908): 1-27.
- ———. *Modern Egypt*. New York,: The Macmillan company, 1908.
- Deringil, Selim. "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate." *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003): 311-42.
- Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men :Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt, Cambridge Middle East Studies ; 8*. Cambridge ; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1997.
- Gibb, H. A. R. *Modern Trends in Islam*. Chicago, Ill.,: The University of Chicago Press, 1947.
- Gilsenan, Michael. *Lords of the Lebanese Marches : Violence and Narrative in an Arab Society*. Berkeley: University of California Press, 1996.
- Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam : Conscience and History in a World Civilization*. 3 vols. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
- Hourani, Albert Habib. *A History of the Arab Peoples*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1991.
- Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996.
- Keyder, Çağlar. *State and Class in Turkey : A Study in Capitalist Development*. London ; New York: Verso, 1987.
- Keyman, Fuat, Mahmut Mutman, and Meyda Yeğenoğlu, eds. *Oryantalizm, Hegomanya Ve Kültürel Fark*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, Ill.,: Free Press, 1958.
- Lewis, Bernard. *What Went Wrong? : Western Impact and Middle Eastern Response*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2002.

- Lockman, Zachary. *Contending Visions of the Middle East : The History and Politics of Orientalism, The Contemporary Middle East ; 3*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2004.
- Mitchell, Timothy. *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*. İstanbul: İletişim, 2001.
- Mitchell, Timothy. *Colonising Egypt, Cambridge Middle East Library*. Cambridge [Cambridgeshire] ; New York: Cambridge University Press, 1988.
- Mitchell, Timothy. "The Middle East in the Past and Future of Social Science." In *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*, edited by David Szanton. Berkeley: University of California Press, 2004.
- Mottahedeh, Roy P. *The Mantle of the Prophet : Religion and Politics in Iran*. 1st Pantheon pbk. ed. New York: Pantheon Books, 1986.
- Owen, Roger. *State, Power, and Politics in the Making of the Modern Middle East*. London ; New York: Routledge, 1992.
- Pipes, Daniel. *In the Path of God: Islam and Political Power*. New York: Basic Books, 1983.
- Renan, Ernest, and William G. Hutchison. *The Poetry of the Celtic Races, and Other Studies*. London,: W. Scott, 1896.
- Richards, Alan, and John Waterbury. *A Political Economy of the Middle East*. 2nd ed. Boulder, Colo.: Westview Press, 1996.
- Said, Edward W. *Orientalism*. 1st Vintage Books ed. New York: Vintage Books, 1979.
- Said, Edward W., Moustafa Bayoumi, and Andrew Rubin. *The Edward Said Reader*. New York: Vintage Books, 2000.
- Schölch, Alexander. *Egypt for the Egyptians!: The Socio-Political Crisis in Egypt, 1878-1882*. 1st English ed, *St. Antony's Middle East Monographs ; No. 14*. London: Ithaca Press, 1981.
- Zubaida, Sami. *Islam, the People and the State : Essays on Political Ideas and Movements in the Middle East*. London ; New York: Routledge, 1989.